

## СУМІЖНИЙ РЯД

Наталія ЯРМОЛЕНКО

### БИЛИНА ЯК ЖАНР ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Дослідження вміщує критичний огляд концепцій українського походження билинного епосу в російській та українській фольклористиці XIX – XX ст.

**Ключові слова:** билини, думи, героїчний епос, київський цикл.

Парадокс критичного осмислення билин в українській фольклористиці полягає в тому, що ми можемо говорити лише про українське походження жанру, записаного в Росії і прилученого до російського фольклору.

Свого часу О. Веселовський звернув увагу на те, що історія українського героїчного епосу розпочалася задовго до виникнення дум. Українські казки, обрядові пісні, перекази, приповідки, які вміщують мотиви билин, засвідчують: билини на Україні були, але не збереглися, і в зміненому вигляді, як пережитки, набрали форми казки, обрядової пісні, переказу тощо. Типологічне вивчення українського героїчного епосу, започатковане Веселовським та Франком, було продовжене Б. Рибаківим, який на основі порівняльного дослідження літописів, билин та археологічних матеріалів прийшов до висновку про билини як твори Київської Русі [13].

При огляді концепцій походження билин Мез'ясовується, що їх київського походження не заперечували навіть супротивники української генези жанру. А. Марков, Л. Майков, М. Халанський та інші російські прихильники новгородського походження билин вважали, що вони мали найінтенсивніший розвиток в епоху татарської навали XIII - XIV ст., їх батьківщиною була Київщина, а повний життєвий цикл охоплював проміжок з X по XVII ст.: Київський – до XII ст., Чернігівський – до другої половини XIV ст., і Московський пізніше.

Джерелом російських билин, на думку В. Міллера, були київські протобилини, які мали своїх професійних носіїв. Це був Володимирський цикл героїчних сказань – пісні, що належали княжим та дружинним співцям. *«Навряд чи можна надіятися відшукати в нашому епосі сліди народних сказань епохи Володимира, чи побутували вони в середовищі дружинному у вигляді прозаїчних саг, чи у вигляді пісень. Для нас достатньо того, що ми знаємо про їх існування із літописів»* [8, 262]. Дослідник припускав, що ці пісні створювалися і поширювалися серед «інтелігентного» населення, яке стояло ближче за розвитком і суспільним становищем до княжого двора і дружини. Складалися пісні княжими і дружинними співцями там, де був попит на них, де пульс життя бився сильніше, де був достаток і дозвілля, де зосереджувався цвіт нації, тобто у багатих містах, де життя було привільнішим і веселішим. Київ, Новгород, Чернігів і Переяслав до їх розорення половцями могли бути такими пісенними центрами, адже вони були центрами письмової літератури, що зародилася в XI і розквітла у XII ст. Дружинна поезія мала аристократичний характер і була витонченою літературою найбільш освіченого класу [8, 274]. Пісні могли створюватися на замовлення, прославляти того чи іншого представника вищого класу і тому, як і «Слово», закінчувалися «славами», що збереглися, як і традиція прославляння в билинах, до петровської епохи. На Україні «слави» зберігалися в думах до епохи Хмельницького.

Досліджуючи географію билин, В. Міллер припускав, що церковні та адміністративні переслідування професійних співців (жонглерів, шпільманів, скоморохів, які блукали ватагами, не підкорялися законам і збурювали мирне упорядковане життя) призвели до того, що вони втікали з міст подальше у віддалені села, де ще був попит на їхнє мистецтво, і передали немалу долю свого музичного і літературного репертуару селянам, від нащадків яких у віддалених куточках Росії були записані билини [7, 96 – 127].

Не знаючи українського фольклору, дослідник зробив помилковий висновок, що із запустінням Київської Русі після 200-літньої війни з половцями та татарських погромів епічна традиція на цих землях зовсім перервалася, оскільки *«нікому було складати хвалебні пісні князям і дружинникам, та нікому було їх і слухати»*[8, 279]. Тому В. Міллер висунув гіпотезу (яку в ХХ ст. підтримав В. Пропп) паралельного існування декількох центрів розвитку епосу – київського і новгородського. Він вважав, що племена жили відокремлено, і у кожного були свої герої і свої сказання про них: був епос новгородський або словенський, і був київський або полянський.

Билини, які дійшли до нас, записані в імпортованому середовищі вже у часи занепаду жанру, від селян, а не від їх безпосередніх носіїв у первісному вигляді. У процесі тривалого побутування вони втратили прив'язаність до якихось історичних подій або персонажів, тому не мають конкретного історичного сюжету. Події, що в них зображені, у російському фольклорі частково прикріпилися до наступних історичних часів XIV – XVII ст. Адже необхідною умовою збереження жанру в імпортованому середовищі було його творче засвоєння, підпорядкування під це середовище. Билинна традиція засвідчує, що це прикріплення не було міцним.

Не вивчаючи динаміки фольклорної традиції на українських землях, російський дослідник Д. Лихачов часи Київської Русі називає «умовною епохою ідеальної старовини, яка не має переходів до нового часу, в якій вічно княжить Володимир і вічно діють богатирі. Але цей епічний час сприймається як історичний, що справді існує, оскільки дія відбувається серед реально існуючих міст і сіл і герої мають історичних прототипів. За твердженням Лихачова, історія не пов'язана переходами з іншими епохами, вона у билинах займає немов «острівне положення» [6, 24]. Відсутність цих переходів у російському фольклорі приводила дослідників до думки про відмежованість жанру і його статичне положення. В українському фольклорі динаміка билин підтверджується наявністю билинних мотивів у обрядових піснях, казках, переказах тощо та з'явою дум як жанру.

Розуміючи «інаковість» билин у російському фольклорі, Д. Лихачов зауважував, що помиляються ті, хто бачить в них відображення насамперед Московської Русі. Билини багаточисельні. Народ творив їх протягом багатьох віків, тому вони багаточисельні, в них відобразилися сюжети і найдавнішого «докиївського» епосу і «доновгородського», і сюжети наступних віків» [6, 25].

У руслі теоретичних напрацювань українських та російських фольклористів XIX ст. Ф. Колесса підкреслив спорідненість билин київського циклу і колядок, що *«зберегли, подекуди навіть вірніше від билин, блискучі картини воєнного життя удільної княжої доби; сюди належать, наприклад, колядки про раду й набирання дружини у далекий заморський похід, про облогу города й багатий одкуп, про ворожий напад, погоню й битву та поєдинок із турським царем і т. ін.»*[4, 25]. Вивчаючи ритмічну форму творів, фольклорист вказує на сліди древнього колядкового розміру (5+5) в билинах. Його висновки підтверджують і розширюють тезу Веселовського щодо походження билин: колядки та билини зберегли рештки

українського героїчного епосу з передхристиянської доби та елементи західноєвропейської лицарської поезії й скандинавських лицарських переказів, які у XI–XII ст. принесли в Україну скоромохи та мандрівні співці.

Про приналежність українцям билинної традиції свідчить і той науково доведений факт, що народнопісенна речитативність билинної та думової форми залишилася перспективною лише в українській поезії. Сучасна дослідниця українського віршування Н. Костенко підмітила, що народний інтонаційно-оповідний так званий речитативний вірш у Росії і Білорусії не набув значного поширення, оскільки із згасанням традиції билинного вірша згасає й інтерес до цієї форми. *«Тільки на Україні традиція оповідного билинного вірша розвивається далі в героїко-епічному жанрі думи і впливає на літературне віршування»*[5, 153].

На єдність стилю російських билин, українських і білоруських колядок, інших обрядових пісень та «Слова о полку Ігоревім» звернув увагу М. Плісецький. Автор робить висновок про виникнення героїчного епосу в часи Київської Русі. Наявність яскравих і контрастних епітетів, форм заперечного порівняння, тавтологічних зворотів, потрійних повторів, метафоричності, тенденція створення ланцюгових форм – повторення кінцівки попереднього віршового рядка на початку наступного, внутрішня рима («По стрілці-пірці, по красній дівці»), міфологічні елементи засвідчують, що *«X – XIII століття для мистецтва найрозвинутіших областей Київської Русі (а саме творчість цих областей повинна була відігравати провідну роль у східнослов'янському епосі, швидше і легше поширюватися по всій країні) були вже початком зникнення міфології»*[10, 256].

Трансформовані форми та спорадичні прояви билинної традиції на Україні до початку XX ст. на основі словесної, музичної мови та стилю вивчала С. Грица. Дослідниця переконливо довела, що українські обрядові пісні і думи мають спільні з билинами сталі епітети та фонетичні форми, цілі звороти, рідковживані форми дієслів, анафоричні звертання, прославні та оплакувальні «слави», «хвали», ритмічну організацію та споріднений репертуар виконавців [2, 101 -120].

Положення, за яким *«билини виникли як вираз історичної свідомості російського народу IX – XIII сторіч, і в процесі побутування відобразили історичну дійсність в образах, життєва основа яких збагачена фантастичним вимислом»*[1, 59] в українській фольклористиці не знаходить підтвердження. Особливої ваги набуває перевірена часом дорадянська концепція билин як уламків героїчного епосу Київської Русі та концепція М. Грушевського, за якою билини – це *«пісні, в яких оспівуються події із життя світського керівного класу княжо-дружинної Русі»* [3, 30]. На думку сучасних дослідників, билини Київської Русі українські за походженням. С. Росовецький включив билини у схему класифікації української народної епіки, яка охоплює жанри, що існували та частково існують в українському фольклорі XIX – першої половини XX ст., визначивши їх як *«жанр астрофічний та речитативний, що входить до цієї схеми ретроспективно, бо його українська версія вимагає реконструкції»*[12, 88].

Українська фольклористика ще має відповісти на запитання, як відбувалася динаміка героїчного епосу. Як зауважував С. Росовецький, справжню наукову проблему становить той унікальний факт, що сталося не просто зникнення давнього архаїчного епосу, а заміна архаїчнішого епосу на новітній, модерніший – думи. Слушною є думка дослідника, що в часи паралельного існування жанрів думи «доповнювали» билини, розробляли сюжети, билинам якраз не притаманні[12, 90].

На наш розсуд, мова може йти не про заміну, яка можлива при лінійній схемі розвитку, а про внутрішнє багатоголосся героїчного епосу, поліфонію та різні життєві цикли його споріднених жанрів. Внутрішнє багатоголосся, за Ю. Лотманом, становить закон існування культури. Нові історичні структури в культурі по-різному відтворюють структури минулого, причому, чим динамічніша система, тим активніші механізми пам'яті. Відтворення може відбуватися за двома схемами: коли нові тексти створюються при збереженні глибинної структури старих, і коли глибинна структура нових текстів орієнтована на повний розрив зі старими. Схема відтворення думами билинної традиції ще має бути з'ясована за умови вирізнення глибинної структури обох жанрів.

Все, що народилося, неодмінно має померти. Очевидно, при усній передачі налагоджений відсів інформації має таке ж важливе значення, як і збереження її точності і повноти, оскільки він є важливим стимулом подальшої творчості у фольклорі. Механізми регулювання надлишку інформативності в усній традиції так само відлагоджені, як і механізми запам'ятовування. Надлишок інформативності у наш час призводить до засмічення ноосфери її надмірністю. Тож вивчення законів «забування» у фольклорі є проблемою не менш важливою, аніж проблема збереження інформації.

Отже, майже двохсотлітнє дослідження билин свідчить про потребу його подальшого компаративного вивчення з метою можливої реконструкції фольклорних формул українських протобилин та з'ясування шляхів їх динаміки в українському фольклорі. Мова має йти не про вивчення творів, записаних від останніх їх носіїв – російських селян, а про реконструкцію глибинної структури билинної традиції в українському фольклорі.

Традиція мати при січовому чи гайдамацькому війську співців-бандуристів ведеться ще «з часів Київської Русі, де в похід князі виступали зі своїми співцями – боянами»[9, 22]. Билинна традиція збереглася в козацькому середовищі на Дону і Терекі, а також у середовищі Оренбурзького, Уральського, Астраханського козацтва[11, III – LXIII; XVI]. На Україні у козацькому середовищі вона трансформувалася у традицію думову.

### Література

1. Былина: Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – С. 59.
2. Грица С.Й. Трансмiсія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. – Київ – Тернопіль: Астон, 2002. – 236 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури.– Том IV. Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII – XVII. Книга I. – К.: Либідь, 1994. –332 с.
4. Колесса Ф.М. Про вагу наукових дослідів над усною словесністю // Колесса Ф.М. Фольклористичні праці. – К.: Наукова думка, 1970. – 412 с.
5. Костенко Н.В. Українське віршування ХХ століття: Навчальний посібник. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 287 с.
6. Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы. – С.-Пб.: Издат. «Алтейя», 1999.
7. Миллер Вс. Ф. Наблюдение над географическим распространением былин // Миллер Вс.Ф. Народный эпос и история. – М.: Высш. шк., 2005. – 391 с.
8. Миллер Вс.Ф. Очерк истории русского былинного эпоса // Миллер Вс.Ф. Народный эпос и история. – М.: Высш. шк., 2005. – 391 с.
9. Нудьга Г. Народний поетичний епос України // Думи. – К.: Радянський письменник, 1969. – С.5 – 40.
10. Плисецький М.М. О стилях героического эпоса различных эпох (поэтика как средство исторического приурочения эпических произведений) //

Основные проблемы эпоса восточных славян. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1958. – 344 с. **11.** *Пропи В.Я.*, Путилов Б. Н. Эпическая поэзия русского народа // Былины: – В 2 т. – Т. 1. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. **12.** *Росовецький С.* Український фольклор у теоретичному висвітленні. – Ч. 2. Жанри. Посібник для університетів. – К., 2007. – 235 с. **13.** *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.

*Наталья ЯРМОЛЕНКО*

### *БЫЛИНА КАК ЖАНР ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА КИЕВСКОЙ РУСИ*

Статья содержит критический обзор концепций украинского происхождения жанра былин в русской и украинской фольклористике XIX-XX вв.

**Ключевые слова:** былины, думы, героический эпос, киевский цикл.

Natalya Yarmolenko

### BYLYNA AS A GENRE OF HEROIC EPOS OF KYIV RUS

The article maintains a critical view of the concept in Russian and Ukrainian Folklore study of XIX-XX centuries of Ukrainian origin of bylyna genre.

**Key words:** bylynas, dumas, heroic epos, Kyiv cycle.

*Юлія ВОЛИНЕЦЬ*

### **ФОЛЬКЛОРНИЙ ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ У КРИТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Стаття присвячена дослідженню особливостей образу Богдана Хмельницького в українському фольклорі: легендах і переказах, історичних піснях, думах, прислів'ях і приказках.

**Ключові слова:** фольклор, образ, рецепція, домисел, вимисел, ідеологія.

Важливу частину українського героїчного епосу становлять фольклорні твори, передовсім легенди і перекази, історичні пісні, думи, присвячені Визвольній війні українського народу проти Польщі у середині XVII століття. Природно, що героями цих творів були переважно ватажки й герої визвольних змагань (Богун, Кривоніс, Нечай та ін.), першим із яких, звісно, виступав гетьман Богдан Хмельницький. Недарма й події ті доволі часто в різних джерелах, у т. ч. історичних, називають Хмельниччиною.

Нам тут важливо проаналізувати особливості фольклорного трактування образу Богдана Хмельницького, оскільки саме вони, а ще книжні твори давньої літератури відповідної тематики, стали основою творення образу гетьмана в усьому пізнішому українському (й не тільки українському) письменстві. Звісно, необхідно при цьому враховувати явище, сказати б, “замовного” творення героїко-епічних творів чи їх відповідного тенденційного коригування, аби показати Богдана Хмельницького в певному історіософському (здебільшого промосковському) вимірі.

До осмислення образу Б. Хмельницького в українському фольклорі зверталось немало вчених, зокрема М. Максимович – один із перших укладачів збірника українських народних пісень “Українські пісні” [1]. Позиція науковця є чіткою, виразно позитивною щодо особи гетьмана, починаючи ще від його історичних